

SEVİNC HACIYEVA
ADİU, Azərbaycan dili kafedrasının baş müəllimi
Bakı, İstiqlaliyyət küç.31
sevinc@mail.ru

AZƏRBAYCANIN MÜSTƏQİLLİYİ DÖVRÜNDƏ NƏŞR OLUNAN “AZƏRBAYCAN DİLİNİN İZAHLI LÜĞƏTLƏRİ” HAQQINDA LİNQVİSTİK ARAŞDIRMALAR

Xülasə

"Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti" XX əsrin 40-cı illərindən hazırlanmağa başlansa da, birinci cildi 1966-cı ildə işıq üzü görmüşdür. Həmin cildi görkəmli leksikoqraf və lüğətçi alim, Dövlət mükafatı laureatı, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü, filologiya elmələri doktoru, professor Əliheydər Orucov tərtib etmişdir. Lüğətin redaktoru Əkrəm Cəfərdir. Redaksiya heyətinə isə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının akademikləri Məmməd Arif Dadaşzadə və Məmmədəğa Şirəliyev, o cümlədən Əliheydər Orucov və Rəsul Rüstəmov daxildirlər.

Lüğətdə Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibində mövcud olan və Azərbaycan dilinə daxil olmuş yeni sözlərin mənaları və mənə incəlikləri anadilli ədəbiyyat tarixinin görkəmli nümayəndələrindən gətirilən sitat nümunələri və digər misallarla izah olunur.

Lüğət Əliheydər Orucovun rəhbərliyi və ümumi redaktəsi ilə "Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti" I cild (Bakı, Azərbaycan Elmlər Akademiyası nəşriyyatı, 1966), II cild (Bakı, Elm, 1980), III cild (Bakı, Elm, 1983) və IV cild (Bakı, Elm, 1987) nəşrləri əsasında 2006-cı ildə Ağamusa Axundovun rəhbərliyi ilə Əliheydər Orucov, Bəhrüz Abdullayev, Nərgiz Rəhimzadə tərəfindən təkmilləşdirilərək "Şərq-qərb" mətbəəsində yenidən nəşr edilmişdir.

. Məlum olduğu kimi, tibb, biologiya, texnika, botanika və s. sahəsində minlərlə, on minlərcə termin vardır ki, bunların əksəriyyəti çox məhdud ixtisar çərçivəsində işlənən sözlərdir. Bunları vermək xüsusi terminoloji lüğətlərin vəzifəsidir. Buna görə də Lüğətə ədəbi dilimizin lüğət tərkibinə daxil olmuş terminlər, yəni ümum-təhsil məktəbləri üçün Azərbaycan dilində yazılmış, yaxud bu dilə tərcümə edilmiş dərsliklərdə işlədilən terminlər, həmçinin kütləvi-elmi ədəbiyyatda və ümumi mətbuatda təsadüf edilən və dar ixtisasa aid olmayan terminlər daxil edilir.

Açar sözlər: dilin lüğət tərkibi, terminologiya, izahlı lüğət, dilçilik, araşdırmalar.

"Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti" müəyyən dərəcədə normativ bir lüğət olduğundan, canlı danışmaq dilində və onun ayrı-ayrı dialektlərində işlənən sözlərin hamısını əhatə etmir. Öz qarşısında duran vəzifəyə uyğun olaraq, Lüğətə bu günə qədər Azərbaycan ədəbi dilində geniş miqyasda işlənən bütün sözlər daxil edilir. Bu sözləri, əsasən, aşağıdakı qruplara ayırmaq olar:

1) Dilimizin lüğət tərkibinin ayrılmaz bir hissəsini təşkil edən xüsusi və terminoloji sözlər. Lakin bu və ya digər elmi terminin Lüğətə daxil edilməsi üçün əsas şərt, həmin terminin adi həyatda oynadığı rol və az-çox geniş yayılmasıdır. 2) Vaxtı ilə dilimizin lüğət tərkibinə girmiş, indi isə yalnız keçmiş həyatın müxtəlif cəhətlərini əks etdirmək naminə lazım olan və geniş oxucu kütləsi üçün yazılan, müxtəlif ədəbiyyatda işlədilən köhnəlmiş sözlər; məs.: yüzbaşı, biyar, bəy, qoçu, töycü, bəzzaz, baqqal, meyxanaçı və s.

3) İndi tarix kitablarında və digər ədəbiyyatlarda termin kimi işlənərək, müxtəlif tarixi dövrlərin məişət və həyatı cəhətlərini əks etdirən qədim sözlər; məs.: bəylərbəyi, kələntər, xaqan, sərdar və s.

4) Başqa xalq və tayfaların adları: a) müasir xalqların adları; məs.: çexlər, macarlar, çinlilər, almanlar, fransızlar; b) indi mövcud olmayan, lakin vaxtilə dünya tarixində müəyyən rol oynamış xalq və tayfaların adları; məs.: skiflər, xəzərlər, peçeneqlər, assurilər, hunlar və s.(42,43,45)

1. LÜĞƏTİN QURULUŞU:

1).Lüğətdə baş sözlər əlifba sırası ilə verilir.

2).Lüğət maddələrinin başlığını: a) isimlər; b) sifətlər; c) saylar; ç) əvəzlilər; d) feillər; e) zərflər; ə) bağlayıcılar; f) nidalar; g) ədatlar; ğ) ara sözləri; h) səs təqlidi sözlər təşkil edir.

3)Bir məfhum bildirən, lakin mövcud imlaya görə ayrı yazılan mürəkkəb sözlər (məs.: ağ neft, dağ bülluru, əl ağacı) əsas sözlərin (yəni neft, büllur, ağac sözlərinin) maddəsində verilir.

4).Baş sözlərdən sonra, onun hansı nitq hissəsinə aid olduğu göstərilir. Lazım gəldikdə sözün, yaxud onun mənasının hansı sahəyə aid olduğunu göstərən üslubi işarələr verilir.

Qeyd. Başqasına baxdırılan sözlərdə nitq hissəsi göstərilir, çünki onların nitq hissəsi baxılacaq sözün nitq hissəsinin eynidir.

2 SÖZLƏRİN MƏNACA XARAKTERİSTİKASI

1). Lüğətin əsas vəzifəsi sözün mənasını (çoxmənalıdırsa mənalarını), habelə mənə incəliklərini açıb göstərməkdir. Mənaların izahına müxtəlif məxəzlərdən alınmış sitat və misallar əlavə olunur.

2).Hər bir mənə yeni sətirdən başlanır, mənə incəlikləri isə // işarəsi ilə ayrılır və aid olduqları mənənin bilavasitə ardınca verilir.

3). Sözün mənalarının tarixi inkişafı Lüğətdə bu qaydada əks etdirilir: əgər sözün tarixən bir-birindən fərqli olan bir neçə mənası varsa, sözün mənə inkişafı onun müasir mənasının tərifindən başlanır; sözün əvvəlcə bugünkü mənası sonra isə köhnəlmiş mənaları verilir. Lakin bu üsul ancaq bu gün üçün aktual olan sözlərin izahının sıralanmasında tətbiq olunur.

4). Çoxmənalı sözlərin mənaları aşağıdakı qaydada sıralanır:

a) sözün mənalarından biri aktual siyasi əhəmiyyətə malikdirsə, onda bu mənə mümkün qədər birinci yerə keçirilir və geniş izah edilir; məsələn, “İNQİLAB” sözündə əvvəlcə onun bugünkü mənası (“zorakı ictimai çevriliş; dövlət hakimiyyətinin hakim sinfin əlindən başqa sinfin əlinə keçməsi”), sonra isə başqa mənaları verilir;

b) sözün mənaları eyni dərəcədə işlənirsə, birinci növbədə onun ən çox işlənən mənası verilir; məsələn, “KAĞIZ” sözündə birinci olaraq onun yazı üçün bir material olduğu, sonra isə rəsmi sənəd (yaş kağızı, məktub və s.) olduğu göstərilir;(səh:35,62,66)

3.. SÖZLƏRİN ÜSLUBİ XARAKTERİSTİKASI

31.Ədəbi dildə işlənməsi məhdud olan sözlərin üslubca xüsusiyyətini göstərmək üçün Lüğətdə aşağıdakı işarələr sistemi tətbiq olunur:

a) canlı danışq dilinə məxsus olan sözlər üçün: dan.;

b) məhəlli sözlər üçün: məh.;

c) geniş surətdə işlənməyən və əsasən, kitab dilinə məxsus olan sözlər üçün: kit.;

ç) ədəbi dil normalarına müğayir olan qaba (vulqar) sözlər üçün: vulq.;

d) hökumət sənədləri, qərarlar, rəsmi kağızlar, ümumiyyətlə, rəsmi dildə işlənmən sözlər üçün: rəs.;

e) xüsusi terminlər olduqda, onların aid olduğu elm və s. sahəsinin adı göstərilir; məs.: fəls., bot., zool., tib. və i.a.; texnikaya aid terminlər üçün: tex.; müəyyən bir elm sahəsinə aid olan xüsusi sözlər üçün: xüs.;

ə) şeir dilində işlənmən və bədii təsvirlərə aid olan şairanə sözlər üçün: şair.;

f) klassik ədəbiyyat dilinə məxsus ərəb və fars söz və ifadələri üçün: klas.;

g) din, dini etiqad və ayinlərlə əlaqədar olan sözlər üçün: din.;

ğ) çox qədim dövrlərə aid sözlər üçün qəd.; bugünkü dilimizdə olan köhnəlmiş sözlər üçün: köhn.

h) tarixi keçmişə, yəni çoxdan ötüb keçmiş dövrlərə aid olan sözlər üçün: tar.;

x) uşaq dilinə məxsus sözlər (məs.: pəpə, cici, qağavə s.) üçün: uş.;

1) istehza, kinayə, zarafat, nifrət və s. kimi hissləri ifadə edən sözlər üçün: isteh., kin., zar., nifr. və i.a.

32. İşarələr sözün mənasının, yaxud mənalarının izahından qabaq verilir. Əgər işarə bütün nömrələrdən əvvəl, bilavasitə baş sözdən sonra gəlirsə, bu o deməkdir ki, işarə sözün bütün mənalarına aiddir.

33. Lüğətdə geniş surətdə işlənən bir çox xüsusi və terminoloji sözlər də verilir. Onların işlənmə sahəsi iki üsul ilə ayrılır: a) terminin və ya sözün hansı sahəyə aid olduğu tərifin özündə göstərilir (bu kimi hallarda heç bir işarə qoyulmur), məsələn:

BUR [alm.]. Texnikada torpağı və süxurları tədqiq etmək məqsədi ilə müxtəlif quyular qazmaq üçün işlədilən burğu aləti.

RÜBAİ is. [ər.]. Fars, ərəb şeir ölçüsündə: dördmisralı, yəni iki beytdən ibarət şeir parçası.

b) terminin və ya sözün hansı sahəyə aid olduğu tərifdən (izahdan) lazımınca aydın olmadıqda müvafiq işarə qoyulur.

4. FRAZEOLÖGİYA (səh-156-159)

1). "Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti" nə frazeologiya, yəni tərkib hissələri müəyyən dərəcədə bir-biri ilə bağlı olub, bir mənə ifadə edən sabit söz birləşmələri də daxil edilir.

35. Lüğətə aşağıdakı tipli frazeoloji tərkiblər daxil edilir:

a) ictimai-siyasi və kütləvi-elmi kitablarda, qəzet və jurnallarda geniş surətdə işlədilən terminoloji xarakterli sabit söz birləşmələri; məs.: sinfi mübarizə, donma dərəcəsi, mineral gübrələr, mədən suları, ictimai sığorta və s. Bu kimi ifadələr əlaqədar olduqları sözlər üçün misal kimi verilir; məs.: sinfi mübarizə - "sinfi" sözü üçün və s.;

b) əşya adlarını (mürəkkəb adları) təşkil edən sabit söz birləşmələri; məs.: qara ciyər, əl ağacı, ağ neft və s. (bunlar müvafiq surətdə "ciyər", "ağac", "neft" sözlərinin maddəsində verilir).

2). İki ismin birləşməsindən ibarət olan ifadələr (əgər isimlərdən biri təyin yerində və mənəca daha əhəmiyyətli isə) həmin sözün (təyinin) altında verilir; məsələn: dil pəhləvanı, can dərmanı, buz baltası, dil bəlası, qaynama dərəcəsi kimi ifadələr müvafiq surətdə: "pəhləvan", "can", "buz", "dil", "qaynama" sözlərində verilir.

3). İsimlə köməkçi feildən düzələn sabit söz birləşmələri (mürəkkəb feillər, tərkiblər və s.) bir qayda olaraq, birinci sözün (ismin) maddəsində, əlaqədar olduqları mənənin izahından sonra verilir; məs.: biabır olmaq, qələbə çalmaq, qarşı durmaq ifadələri müvafiq surətdə: "biabır", "qələbə", "qarşı" sözlərinin müvafiq mənalarının izahından sonra işarəsindən sonra verilir. (səh.25,34,88)

4). Baş sözün mənalarının heç biri ilə uyğun gəlməyən, yaxud əksinə, mənə-larının hamısı, ya da çoxu ilə əlaqədar olan frazeoloji vahidlər (hər mənada təkrar olunmamaq üçün), həmçinin idiomlar lüğət maddəsinin axırında işarəsindən sonra qısa izahla verilir.

Qeyd. Romb işarəsindən sonra gələn ifadələrdə, bir qayda olaraq, yalnız məcazi mənələr verilir; həqiqi mənələrin izahı isə verilmir.

5). Tərkibə daxil olan sözlərdən biri sinonimlərlə ifadə edilə bilərsə, bunlar həmin sözdən sonra mötərizə içərisində verilir; məs.: əldən (ayaqdan) düşmək, yoldan azmaq (çıxmaq) və s.

6). Bir sözün altında çoxlu ifadə gələrsə, bunlar əlifba sırası ilə verilir.

İSTİFADƏ OLUNAN ƏSAS MƏNBƏLƏR:

1. İctimai-siyasi ədəbiyyat: 1) Hökumət sənədləri; 2) Azərbaycan dilində yazılmış ictimai-siyasi, iqtisadi ədəb. səh.42,43,45

2. Xüsusi vəsait: 1) Azərbaycan dilinə aid bütün lüğətlər; 2) Azərbaycanca-rusca və rusca-azərbaycanca lüğətlər; 3) terminoloji lüğətlər; 4) Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti; (səh.35,62,66)

3. Bədii ədəbiyyat və folklor: Görkəmli Azərbaycan yazıçılarının əsərləri və folklorə aid çap olunmuş bütün əsərlər. (səh:156-159)

4. Dövri mətbuat: 1) 1920-ci illərə qədər olan mətbuat: “Əkinçi” qəzeti, “Molla Nəsrəddin” jurnalı; 2) sovet dövründə Azərbaycan dilində dərc olunmuş qəzetlər; jurnallar: “Azərbaycan” (“İnqilab və mədəniyyət”), “Azərbaycan məktəbi”, “Azərbaycan qadını”, “Kirpi” və s. (səh-25,34,88)

S.Гаджиева

Энциклопедический словарь в Азербайджанском языке

Резюме

Эти словари являются в Азербайджанском языке в новом поколении в лингвистике разновидность отраслевых терминологических словарей. По способу организации словарного материала все С. л. т. делятся на собственно словари (лексиконы) алфавитные или тематические реестры терминов различной степени информативности и тезаурусы, фиксирующие семантические отношения между терминами. Элементы тезаурусного способа организации терминологической лексики присутствуют и в обычных С. л. т. в виде указаний на синоним, коррелят, область употребления, дисциплину и т. п. По охвату специальной лексики С. л. т. делятся на *общие*, ставящие своей задачей дать возможно более полный перечень терминов всех областей языкознания (экстенсивный тип), и *специализированные*, которые представляют термины направления, отдельных лингвистических школ или какого-либо раздела терминологического языкознания (интенсивный тип). Ведущей тенденцией лингвистической лексикографии является увеличение числа словарей второго типа.

По степени информативности словарной статьи *объяснительным* (экспланаторным) словарям противопоставляются *номенклатурные* (списки терминов, не сопровождаемые какой-либо информацией, ср. словари Дж. Патерноста, Р. Нэш, В. Васченко) и *гlossарии* (списки минимально аннотированных терминов, ср. словарь Д. Стейбла). Информативность словника достигается использованием тезаурусного приема группировки терминов по темам с учетом родовых связей (Словарь славянской лингвистической терминологии 1977—79).

Объяснительные словари по способу толкования делятся на *энциклопедические* (содержащие такие сведения о понятии, называемого термином, как его история, одно или несколько толкований, иллюстрации, библиографию) и *толковые* (объясняющие термины посредством дефиниции и нескольких примеров)

Ключевые слова: словарный запас языка, терминология, энциклопедический словарь, языкознание, исследования.

S.Gadjieva

The encyclopedic dictionary in language Azerbaijani

Summary

An **encyclopedic dictionary** typically includes a large number of short listings, arranged alphabetically, and discussing a wide range of topics. Encyclopedic dictionaries can be general, containing articles on topics in many different fields; or they can specialize in a particular field, such as art, biography, law, medicine, or philosophy. They may also be organized around a particular academic, cultural, ethnic, or national perspective.

Historically, the term has been used to refer to any encyclopedic reference book (that is, one comprehensive in scope), which was organized alphabetically, as with the familiar dictionary. (The term *dictionary* preceded *encyclopedia* in common usage by about two centuries.) To convey their alphabetic method of organization and to contrast that method with

other systems for classifying knowledge, many early encyclopedias were titled or sub-titled "a dictionary of arts and sciences" or something similar.

However, it later developed into a somewhat distinct class of reference books. While there are similarities to both dictionaries and encyclopedias, there are important distinctions as well:

A dictionary is primarily focused on words and their definition, and typically provides limited information, analysis of different forms, and an etymology (in more complete dictionaries) for the word defined. Hence, while it may offer a definition, it may leave the reader still lacking in understanding the meaning or import of a term, and how the term relates to a broader field of knowledge. An encyclopedia, on the other hand, seeks to discuss each subject in more depth and convey the accumulated knowledge on that subject. This characteristic is especially true of those encyclopedias with long monographs on particular subjects, such as the first ten editions of the *Encyclopædia Britannica*. While often organized alphabetically, some encyclopedias were not. Usually, more of the discussion may be organized around a field (such as law) or a topic (such as the Scottish enlightenment), and less on the alphabetic terminology related to that discussion. An encyclopedia also often includes many maps and illustrations, as well as bibliography and statistics.

Key words: dictionary composition of the language, terminology, encyclopedic dictionary, Linguistic, researching.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 12.05.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 11.06.2019

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent **E.Ağahüseynova** tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur